

JAPAN

Leren van de
co-creatieve
ontwerppraktijk
in Japan

2023

Hanneke Stenfert

JAPAN

Leren van de
co-creatieve
ontwerppraktijk
in Japan

2023

住めば都

'sumeba miyako'

De plek die je eigen maakt,
wordt je thuis.

Japans gezegde

Leren van de co-creatieve ontwerppraktijk in Japan

De wereld van Japanse architectuur roept bij veel architectuurliefhebbers het beeld op van minimalistische ontwerpen van bekende architecten als Tadao Ando. Het land heeft een sterke architectuurstudie met *starchitects* die internationale bekendheid genieten. In de voornaamste winkelstraten van een stad als Tokio wandel je langs het ene architectonische hoogstandje na het andere, zonder uitzondering ontworpen door gerenommeerde ontwerpers. Maar hoe ziet de Japanse architectuurpraktijk er voorbij de iconen uit? En welke rol spelen bewoners en andere gebruikers van de alledaagse leefomgeving in deze praktijk?

In februari en maart 2023 reisde ik door Japan op zoek naar antwoorden op deze vragen. De eilandstaat in de Grote Oceaan is de tweede bestemming in mijn onderzoek naar co-creatieve ontwerppraktijken buiten Nederland. In 2020 bezocht ik Chili en leerde ik hoe co-creatie van de leefomgeving wordt ingezet ten behoeve van *empowerment* van gemarginaliseerde groepen in de samenleving, het bestrijden van armoede en het herstellen van gemeenschapszin. Met Japan als tweede bestemming dompelde ik mij onder in een ander werelddeel, met een andere cultuur en een andere historie.

Japan wordt wel gekenmerkt als collectivistische cultuur. Kinderen leren van jongs af aan dat het belangrijk is bij te dragen aan de maatschappij en je aan zowel geschreven als ongeschreven regels te houden. Dit is voelbaar op straat. Middenin hoofdstad Tokio, één van de grootste steden van de wereld, heerst relatieve rust. Auto's rijden rustig, er wordt niet getoeterd, voetgangers wachten keurig om over te steken en niemand gooit er afval op straat. Het land is geordend en georganiseerd op basis van algemeen gedeelde normen en waarden.

Deze combinatie van een sterke architectuurpraktijk en een collectivistische cultuur maakte mij nieuwsgierig. (Hoe) krijgt co-creatie hier vorm? Waar sommige landen bekend staan om hun co-creatieve en participatieve praktijken, staat Japan dat niet. Ik vond aanvankelijk dan ook nauwelijks aanknopingspunten voor mijn onderzoek. In combinatie met de taalbarrière was het tot vlak voor vertrek onduidelijk of ik co-

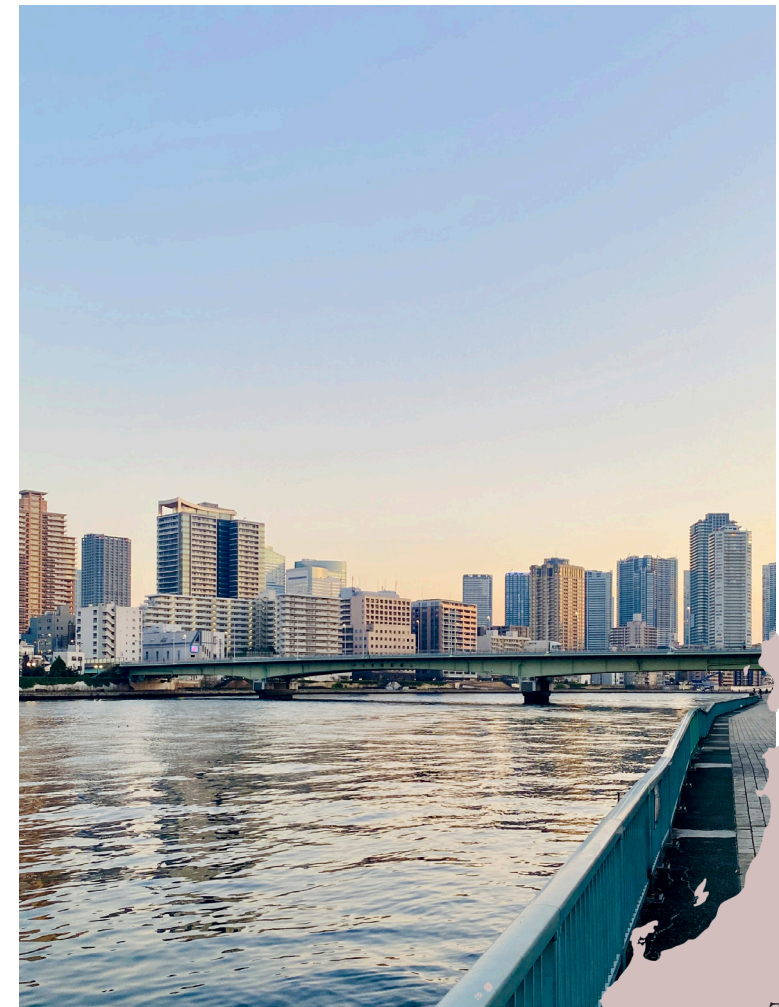

creatieve projecten, onderzoekers en architecten zou vinden. Maar hoe moeilijk het vooraf van afstand was om contact te leggen, zo makkelijk ging dat ter plekke. Warm en gastvrij werd ik telkens weer doorverwezen naar andere initiatieven, organisaties en mensen die op eigen wijze vormgeven aan hun leefomgeving.

De enorme welvaartsgroei en woningbouwproductie van na de Tweede Wereldoorlog en de net zo gigantische bevolkingskrimp en leegstand van nu lopen als rode draad door deze verhalen en voorbeelden heen. Lees in deze uitgave hoe Japanners zowel in de stad als op het platteland het heft in handen nemen als antwoord op de uitdagingen van hun tijd.

Hanneke Stenfert

De leegstaande woning als vertolker van het open ideaal

Zodra ik de werkkamer van professor Matsumura binnenstap, geeft hij mij zijn laatste boek in handen. Een boek over traditionele Japanse tatamikamers, ruimtes waarvan de vloeren bedekt zijn met van rijststro geweven tatamimatten. Shuichi Matsumura is dé kenner van de Japanse naoorlogse woningbouw. Ik ben dan ook verrast door het boek. Wat is het verband tussen de traditionele tatamimat en de juist zo moderne naoorlogse steden van Japan?

Op zoek naar co-creatie in Japan

De ontmoeting met Matsumura, professor aan de Universiteit van Tokio, is de eerste ontmoeting van mijn ontdekkingstocht door Japan. Matsumura, die bijna met pensioen gaat, heeft zijn gehele werkzame leven gewijd aan de alledaagse leefomgeving. “Ik was als architectuurstudent niet geïnteresseerd in grote architectuur, maar in gewone gebouwen. Waarom hebben we als architecten zo weinig taal om over deze gewone gebouwen te spreken?” Onder invloed van het gedachtegoed van onder andere John Habraken verdiepte Matsumura zich in de architectuur van het alledaagse.

Van geïsoleerd land tot moderne samenleving

Deze alledaagse leefomgeving oogt in de grote Japanse steden als Tokio, Yokohama en Osaka modern en behoorlijk westers, ondanks dat westerse invloeden lang geweerd zijn in het land. De Japanse eilanden waren ruim twee eeuwen lang van de buitenwereld afgesloten. De heersende militaire machthebbers verboden Japanners het land te verlaten. En op één (Nederlandse) handelspost na mocht er geen handel met andere landen gedreven worden.

Waarom hebben we als architecten zo weinig taal om over de alledaagse leefomgeving te spreken?

Japan maakt na de oorlog een ongeken- de economische groei door en stamp- t een gigantische hoeveelheid woningen uit de grond

Aan deze naar binnen gekeerde politiek kwam een einde in 1867, toen de macht van de militaire elite werd afgenomen en de keizer de positie van staatshoofd (terug) kreeg. De nieuwe overheid stelde Japan open voor westerse technologieën en ideeën. Niet om de banden aan te halen, maar in de hoop zich hiermee te kunnen beschermen tegen dit westen. Door te moderniseren zou het land weerstand kunnen bieden aan het naderende imperialisme van landen als de Verenigde Staten.

Amerikaanse invloeden na de Tweede Wereldoorlog

Het voelt dan ook wat tragisch dat veel Japanse steden qua stedenbouwkundige opzet en architectuur nauwelijks te onderscheiden zijn van Amerikaanse steden. De modernisering in Japan, die in hoog tempo en met harde hand werd doorgevoerd vanaf het einde van de 19e eeuw, deed Japan in slechts enkele decennia uitgroeien tot een wereldmacht. Met de macht kwamen nieuwe ambities; Japan werd een serieuze speler op het internationale (oorlogs)toneel; uitmondend in betrokkenheid bij de Tweede Wereldoorlog, waarin Japan bondgenoot van Duitsland was.

Het einde van de oorlogszucht werd wreed afgedwongen met atoombommen op Hiroshima

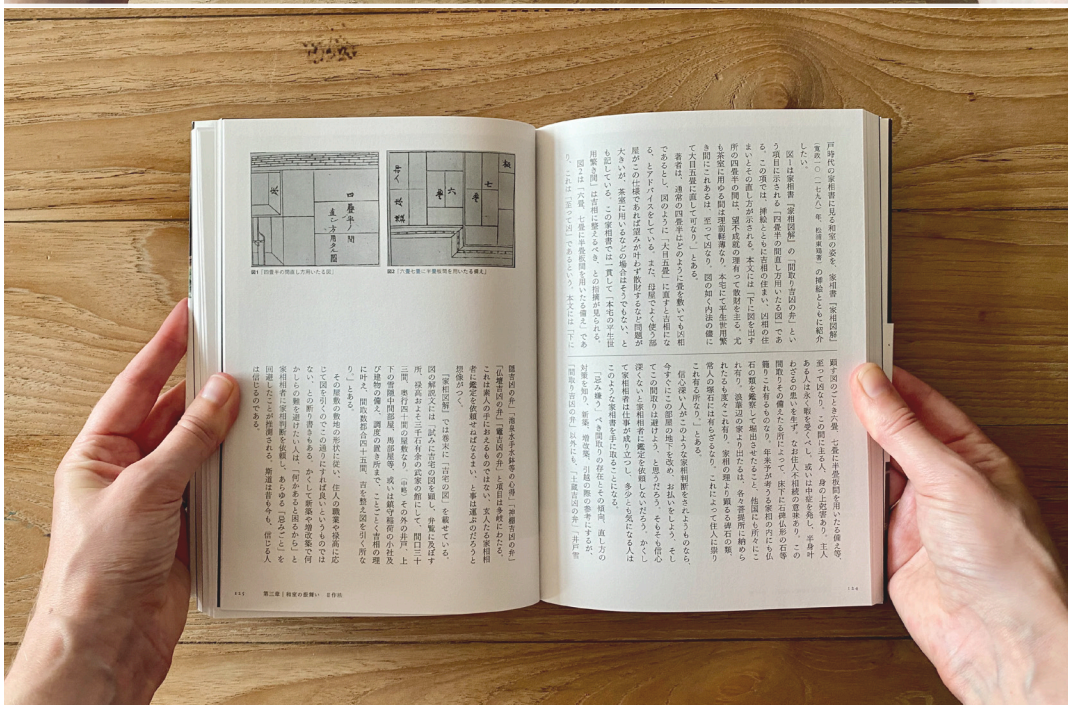
en Nagasaki. Na de overgave werd het land bezet door de geallieerden, onder leiding van de Verenigde Staten. De Amerikanen bleven zeven jaar. Missie van de Amerikanen was het verminderen van het Japanse oorlogspotentieel. Bovendien moest Japan getransformeerd worden tot modern land, gelijk aan westerse landen. De democratie werd opgelegd, het onderwijs werd volgens Amerikaans systeem ingericht en de vele gebombardeerde steden werden naar Amerikaans model weer opgebouwd.

Ongekende naoorlogse woningproductie

Tomoyuki Gondo, opgeleid door Matsumura en inmiddels eveneens professor aan de Universiteit van Tokio, licht de naoorlogse ontwikkeling van Japanse steden nader toe. “In de late jaren ‘50 van de twintigste eeuw, toen het land de schok van de oorlogsjaren enigszins te boven was gekomen, kwam de industrialisatie op gang. De oorlogsindustrie, met onder andere staalfabrieken, ging zich richten op andere markten, waaronder de woningmarkt. Want er heerste een enorm woningtekort in de verwoeste steden. Al het beschikbare hout, het traditionele bouw materiaal, was in de oorlog gekapt. Bouwen met staal en gewapend beton werd de nieuwe standaard.”

In de naoorlogse
woningproductie ontstaat
de eerste ruimte voor
autonomie en diversiteit van
bewoners

Shuichi Matsumura Universiteit van Tokio

De economische gevolgen van de industrialisatie waren enorm; Japan maakte een ongeken­de economische groei door. “Gedreven door het woningtekort én de razendsnel groeiende welvaart werd een gigantische hoeveelheid woningen uit de grond gestampt.”

Het ontstaan van de eerste ruimte voor autonomie en diversiteit van bewoners

In de context van deze grootschalige woningbouwproductie introduceert professor Matsumura het concept ‘open architectuur’: alledaagse architectuur waarin ruimte is voor de autonomie en diversiteit van bewoners. Matsumura ziet in de naoorlogse massaproductie de eerste ruimte ontstaan voor deze autonomie en diversiteit. De ‘dozen’, zoals Matsumura de wederopbouw­woningen typeert, konden namelijk op eigen wijze worden ingericht en gebruikt. Dit was nieuw in de grootschalige woningbouw. Deze gebruiksvrijheid was voorheen alleen voorbehouden aan de hogere klasse; nu werd deze vrijheid beschikbaar voor een grotere groep Japanners. Matsumura duidt de industriële woningbouw uit de wederopbouwperiode dan ook als de eerste fase van open architectuur.

Shuichi Matsumura (1957) is professor binnen het departement Architectuur aan de Universiteit van Tokio, de universiteit waar hij ook studeerde en promoveerde. Hij houdt zich al zijn gehele loopbaan bezig met onderwijs en onderzoek met betrekking tot volkshuisvesting, de industrialisatie van woningbouwproductie en de organisatie van bouwprocessen.

Hij vraagt daarbij aandacht voor de alledaagse leefomgeving. “Als architectuurstudent leerde ik elke dag namen van architecten en hun werk kennen. Om ‘echte’ architectuur te zien stapte je in de trein en ging je naar een specifiek gebouw. Ik leerde de gebouwde wereld om me heen te zien als Architectuur met een hoofdletter; het werk van architecten. Maar wat is dan de omgeving waarin ik me dagelijks beweeg? Het overgrote deel van de mensen leeft zijn of haar dagelijks leven niet in Architectuur. Deze leefomgeving is niet het resultaat van een architect, maar het resultaat van de wensen van vele mensen en bedrijven. Vroeg of laat ontdekt elke student deze tegenstelling. Ook ik. Dit wilde ik doorgronden.”

Matusmura verdiept zich in de ontwikkeling van de alledaagse leefomgeving. Hij onderzoekt deze vraag in de Japanse huisvestingscontext en concludeert dat vandaag de dag de tijd meer dan ooit rijp is voor autonomie en diversiteit van bewoners. Hij ziet dat de Japanse wereld van de architectuur, eens zwaar bewaakt door experts, zich nu opent voor gewone mensen. Deze openheid, de rol van gewone mensen in het maken van hun leefomgeving, is de bril waarmee hij de Japanse huisvestingsgeschiedenis bekijkt.

Foto's: pagina's uit het laatste boek van professor Matsumura, over de rijke geschiedenis van de tatamimat.

Groeiende keuze voor consumenten

Een tweede fase breekt aan in de jaren '70. Na jaren van gigantische productie is het tekort aan woningen uiteindelijk opgelost. Maar met het afnemen van de schaarste, groeit de ontevredenheid met de industriële woningbouw uit de jaren '50 en '60. De woningen zijn beperkt in oppervlakte en uitstraling; Japanners verlangen meer variatie.

De woningindustrie reageert hierop met de ontwikkeling van meer flexibiliteit en keuzes voor consumenten. Vrijstaande woningen worden aangeboden in verschillende groottes en dakvormen. In appartementencomplexen wordt geëxperimenteerd met een onderscheid tussen (draag)structuur en inbouw, waarbij bewoners de inbouw geheel naar eigen voorkeuren kunnen uitvoeren. De industrie ontwikkelt modulaire keukens, badkamers en wanden die niet slechts voor één bouwmethode geschikt zijn, maar in verschillende bouwsystemen kunnen worden toegepast.

Dit onderscheid tussen drager en inbouw - of *skeleton* en *infill* zoals het in Japan wordt genoemd - komt overeen met het bredere architectuurdiscours van die tijd. In dit discours pleitten mensen als John Habraken voor 'open bouwen' met compatibele, open bouwsystemen. Ontwerptaken worden daarbij verdeeld. Architecten ontwerpen de drager van een gebouw; bewoners krijgen zelf de mogelijkheid deze drager in te vullen. De drager dient meerdere generaties mee te gaan; de inbouw kan vaker aangepast worden zonder dat de drager aangepast hoeft te worden.

Focus op bouwtechniek, niet op verdeling van ontwerptaken

Ondanks de belofte van de beweging van het Open Bouwen, ziet Matsumura ook in de laatste decennia van de 20^e eeuw slechts beperkt ruimte voor de autonomie en diversiteit van bewoners. De focus ligt op de technische, fysieke mogelijkheden. "In dit aardbevingsgevoelige land houdt een significant deel van de bouwkundigen zich bezig met aardbevingsbestendige constructies. Het onderscheid tussen drager en inbouw is aantrekkelijk voor deze ingenieurs; niet vanwege de mogelijkheden die het bewoners biedt, maar vanwege de heldere ordening die het aanbrengt in technische eisen." De verdeling van ontwerptaken, die ook bij het gedachtegoed van het Open Bouwen hoort, krijgt minder vorm. Het brengt Japan geen wezenlijke verandering in de ruimte voor bewoners zelf.

Nieuwe ruimte voor bewonersinitiatieven

Maar daar lijkt nu verandering in te komen, geeft Matsumura met enthousiasme aan. De laatste jaren is er een toenemend aantal voorbeelden te vinden waarin bewoners wél zelf hamer en zaag oppakken. Deze ontwikkeling, die Matsumura als een nieuwe, derde fase in open architectuur duidt, is niet gedreven door de bouwsector, maar wordt zichtbaar in initiatieven van bewoners zelf.

Deze ruimte en energie voor het nemen van initiatief heeft alles te maken met de veranderende Japanse samenleving. De bevolking krimpt sterk. De vergrijzing maakt dat deze krimp de komende jaren nog flink zal doorzetten. Dit doet de opgaven in de

De enorme voorraad
leegstaande woningen is
een bron van ongekende
mogelijkheden voor
bewoners van nu

Tomoyuki Gondo Universiteit van Tokio

Tomoyuki Gondo werd opgeleid door professor Matsumura en is inmiddels zelf ook professor aan de Universiteit van Tokio. Hij verdiept zich, in lijn met het werk van zijn sensei - leraar -, in de ontwikkeling van naoorlogse Japanse steden en bouwmethoden.

Hij vertelt hoe de Japanse woningmarkt in elkaar zit. “Japan kent nauwelijks publieke huisvesting; woningen gebouwd door de overheid vormen slechts een zeer klein aandeel van het woningaanbod. Het grootste deel van de meer betaalbare woningvoorraad is ontwikkeld door voormalige boeren die eens aan de rand van de stad boerden en appartementencomplexen van een laag of drie hebben ontwikkeld op hun gronden, die door de groeiende bevolking steeds meer onderdeel van de stad werden. Dit is een voorraad van vaak beperkte kwaliteit; in deze voorraad woningen ligt daarom nu ook een enorme uitdaging.”

“Veel appartementencomplexen verpauperen door leegstand. Een beperkende factor is daarbij dat de huidige wet voorschrijft dat je enkel wijzigingen in een appartement mag aanbrengen als 100% van de eigenaren ermee instemt. Van veel leegstaande woningen is echter nauwelijks bekend wie de eigenaar is. Eigenaren zijn ontvindbaar, wat ertoe leidt dat er niks gedaan kan worden. De complexen raken sterker in verval. Recent waren enkele voorbeelden in het Japanse nieuws die zo vervallen waren dat ze een gevaar voor omwonenden en voorbijgangers waren geworden. De lokale overheid heeft toen ingegrepen, een uitzonderlijke situatie. Dergelijke voorbeelden hebben echter wel het bewustzijn van de opgave vergroot. Zo is er momenteel wetgeving in de maak waarbij niet meer 100% maar 80% van de eigenaren akkoord moet gaan met ingrepen.”

woningmarkt verschuiven. Het onderwerp van gesprek is niet langer de optimalisatie van de nieuwe ‘doos’, al dan niet met keuzemogelijkheden. Het onderwerp van gesprek is nu: hoe om te gaan met de enorme hoeveelheid dozen die er al is? Er is een grote voorraad verouderde woningen en er staan inmiddels al meer dan 8 miljoen Japanse woningen leeg.

Deze overdaad aan vastgoed leidt de focus weg van puur fysieke vraagstukken naar onderwerpen als leefstijlen en programma. De huidige generatie hecht minder aan materiële welvaart dan hun ouders en grootouders. Waar voor de vorige generatie de vrijstaande woning als apotheose van het leven gold, zoeken de huidige twintigers en dertigers naar andere waarden. Een andere werk-privébalans, met meer ruimte voor plezier en ontspanning. Deze zoektocht naar andere manieren van leven én de wens om plezier te hebben, maken de (goedkope) leegstaande gebouwen tot bron van ongekende mogelijkheden.

De leegstaande woning als vertolker van het open ideaal

Overal in het land ontplooiën jongere Japanners initiatieven in leegstaande gebouwen. Matsumura ziet in deze beweging de idealen van het Open Bouwen misschien wel meer dan ooit terug. “Mensen kunnen met standaard materialen vorm geven aan hun woonomgeving. Dit is daadwerkelijk een open systeem met ruimte voor betrokkenheid van bewoners zelf, zoals het Open Bouwen voor ogen had.”

De ware betekenis van een democratische leefomgeving

Dit is ook waar de tatamimat weer relevant wordt, waar het gesprek met professor Matsumura mee begon. De tatamimat, vermoedelijk stammend uit de 15e eeuw, was aanvankelijk alleen beschikbaar voor de hoogste klasse in Japan. Maar langzaamaan werden de matten betaalbaarder en steeds gebruikelijker ook onder de gewone Japanners, tot de tatamimat de standaard vloerafwerking in Japanse woningen was. Voor zowel keizers als dagloners.

De tatamimat had in elke regio een standaard maat. Dit maakte praten over ruimte voorstelbaar en toegankelijk. “Iedereen had een beeld bij een woonkamer ter grootte van 10 tatamimatten of een slaapkamer van 6 matten.” De standaard mat bood een gemeenschappelijke taal in het praten over ruimte. Mensen konden zélf plattegronden voorstellen en vormgeven.

“Hierin zit voor mij de ware betekenis van open architectuur: het gaat niet om inspraak, maar om kennis en vaardigheden die beschikbaar worden door alle lagen van de samenleving”, zo stelt Matsumura. “Het Open Bouwen in

het westen komt voort uit de zoektocht naar democratisering van de gebouwde leefomgeving. Maar het concept democratie zegt de meeste Japanners weinig. Het is feitelijk een opgedrongen westers concept; het maakt geen onderdeel uit van de ziel van het volk. Maar dat het zinvol is om mee te denken over de inrichting van je woning, dat begrijpt iedereen.”

De les van de tatamimat

De historie van tatamikamers is daarmee het bestuderen waard, juist nu, besluit Matsumura. “De professoren van nu zijn allemaal na de oorlog opgegroeid, in een sterk verwesterde maatschappij. Studenten wonen in huizen die zich nauwelijks onderscheiden van westerse woningen. We doen allemaal onze schoenen nog uit in huis, als relikwie uit de geschiedenis, maar de moderne vloerafwerkingen vragen dit al lang niet meer. Kennis van traditionele Japanse woningbouw is langzaam maar zeker aan het verdwijnen.” En dat is jammer. “Want we staan voor opgaven waar de les van de tatamimat weer van betekenis is. Kennis en vaardigheden over het klussen aan bestaand vastgoed dienen beschikbaar te zijn voor de hele samenleving, om de grote hoeveelheid aan leegstaande woningen als potentiële schat te kunnen zien.”

Ruimte met tatamimatten, Kyoto

Open architectuur draait niet om inspraak, maar om kennis en vaardigheden die beschikbaar worden door alle lagen van de samenleving

NEXT21: voorbeeld van het Open Bouwen

Het Open Bouwen pleit voor een duidelijk onderscheid tussen de ‘drager’ en ‘inbouw’ van een gebouw. Vanuit de Open Bouwen-beweging in Nederland wordt Japan regelmatig als voorbeeld genoemd waar deze manier van denken niet theoretisch is gebleven, maar daadwerkelijk vorm heeft gekregen in de praktijk. Het meest bekende voorbeeld is het woongebouw NEXT21, waar ik tijdens mijn reis door Japan een kijkje mocht nemen. Hoe exemplarisch is dit voorbeeld?

Open Bouwen

Het gedachtegoed van het Open Bouwen werd ontwikkeld in de jaren '60, geïnspireerd en aangejaagd door architect en hoogleraar John Habraken. Het Open Bouwen pleit voor ruimte voor verandering in de alledaagse leefomgeving, omdat woonwensen en leefstijlen immers altijd aan verandering onderhevig zijn. Een belangrijk uitgangspunt daarbij is het onderscheid tussen ‘drager’ en ‘inbouw’.

Onderscheid drager en inbouw: duurzaam bouwen

Het onderscheid tussen drager en inbouw heeft zowel technisch als sociaal betekenis. Bouwtechnisch gezien hebben drager en inbouw elk een eigen levensduur. De drager staat voor de gebouwdelen die decennia of wellicht zelfs eeuwen mee kunnen gaan. De drager kan zo lang meegaan, omdat de onderdelen met een kortere levenscyclus los van de drager staan. Installaties en leidingwerk dienen bijvoorbeeld vaker vervangen te worden. Indien installaties los van de drager staan, kan dit zonder de drager ook te moeten aanpassen. Dit geldt

Het onderscheid tussen drager en inbouw heeft in het Open Bouwen zowel bouwtechnisch als sociaal betekenis

Woongebouw NEXT21, Osaka

ook voor de inrichting van woningen. Wanden, keukens en badkamers kunnen met het onderscheid tussen drager en inbouw gemakkelijk op hun eigen tijd aangepast worden.

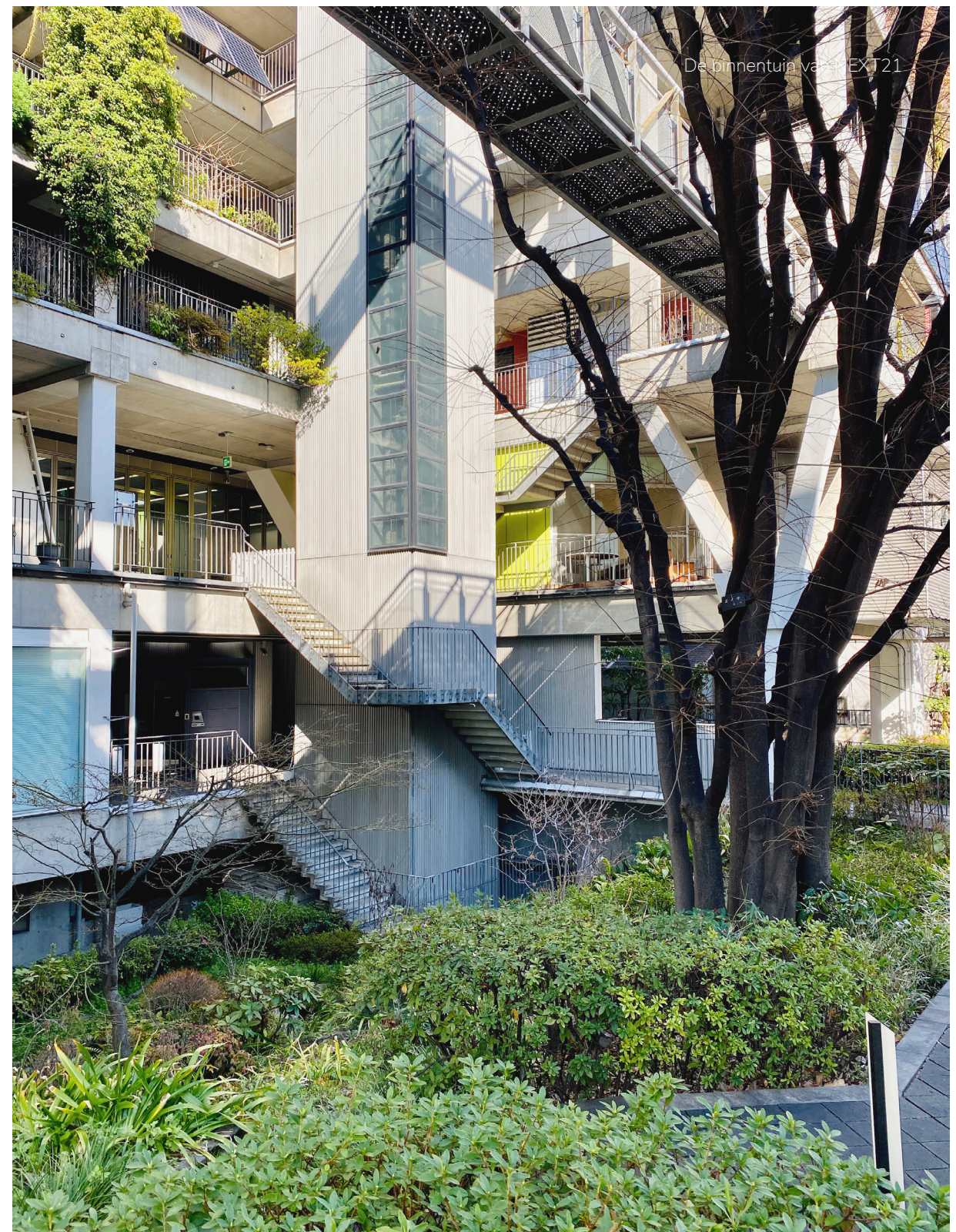
Onderscheid drager en inbouw: gedeelde zeggenschap

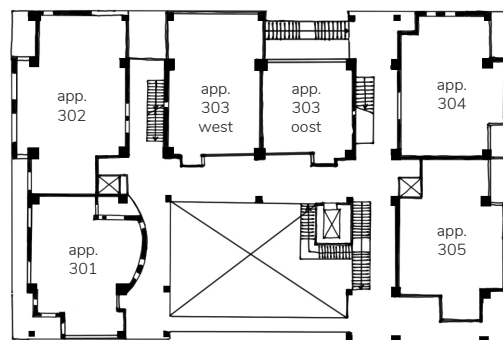
Het onderscheid tussen drager en inbouw heeft echter niet alleen bouwtechnisch, maar ook sociaal betekenis. Het Open Bouwen pleit namelijk voor een verdeling van ontwerptaken. De drager van een gebouw wordt ontworpen door een architect; bewoners hebben de ruimte deze drager naar eigen behoefte in te vullen. Bewoners hebben daarmee meer ruimte en invloed om hun leefomgeving op eigen wijze vorm te geven.

NEXT21

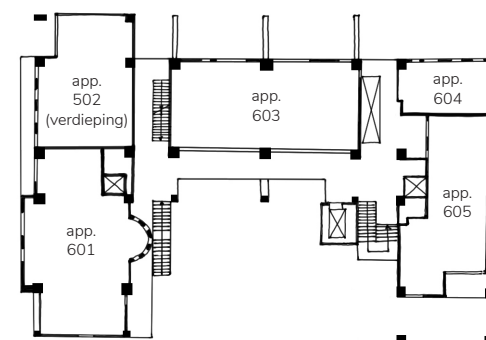
Een bekend voorbeeld waarin het gedachtegoed van het Open Bouwen is toegepast, is NEXT21. NEXT21 is een experimenteel woongebouw in de Japanse stad Osaka, in gebruik genomen in 1993. Het gebouw is in eigendom van en ontwikkeld door Osaka Gas Co., een bedrijf dat gas verkoopt, maar ook installaties voor in woningen ontwikkelt.

De ruim opgezette betonnen draagstructuur van het gebouw biedt vandaag de dag ruimte aan 18 appartementen die worden gehuurd door werknemers van het bedrijf. Het gebouw is zo vormgegeven dat de appartementen zonder problemen aangepast kunnen worden. Het leidingwerk is bijvoorbeeld geheel gescheiden van de betonconstructie, zodat het apart vervangen kan worden.

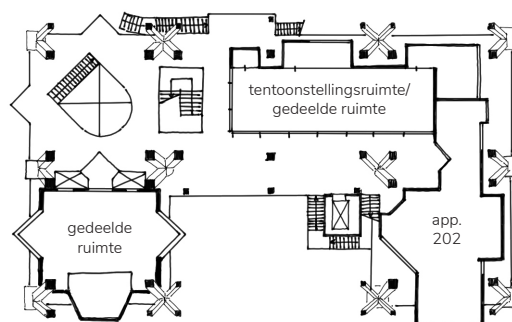

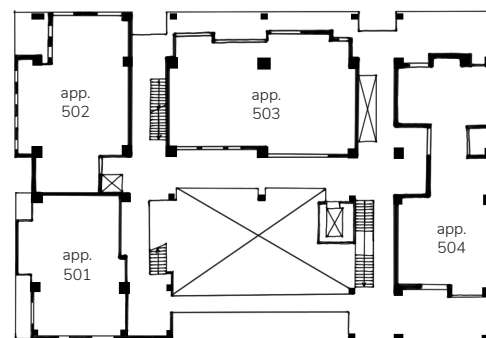
2e verdieping

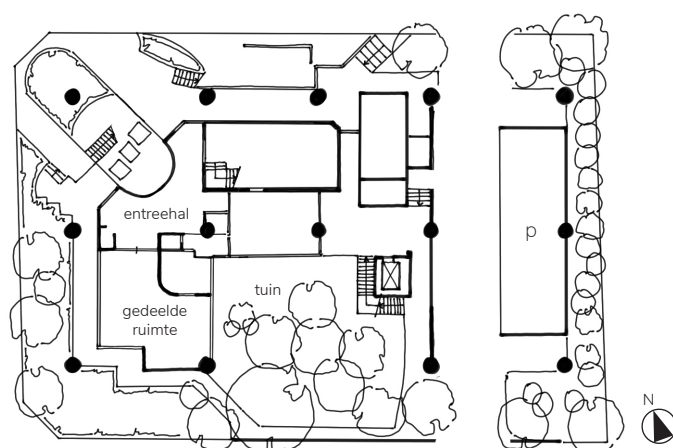
5e verdieping

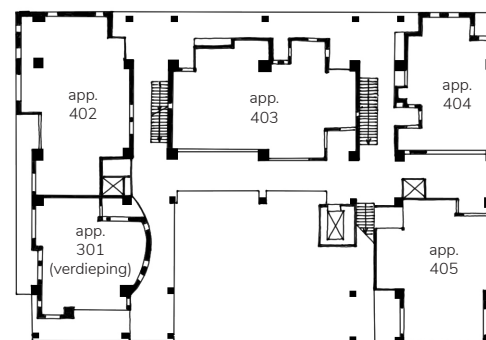
1e verdieping

4e verdieping

begane grond

3e verdieping

De 1^e verdieping met rechts de gedeelde tentoonstellingsruimte

Experimenteren en leren

Ik bezoek NEXT21 met een groep Japanse architecten, onderzoekers en studenten. We worden ontvangen in de collectieve ruimte van het woongebouw, op de eerste verdieping. Vanaf de brede galerij is de groene binnentuin goed te zien. Het woongebouw vouwt zich in u-vorm om deze tuin heen.

In de collectieve ruimte vertelt een betrokken medewerker van Osaka Gas Co. over de manier waarop NEXT21 ingezet wordt om voortdurend te experimenteren en te leren. Elke 6 a 7 jaar wordt een nieuw experiment opgezet. De vorige jaren draaide het experiment om biodiversiteit in en om het gebouw. De binnentuin, de groene balkons en het groene dak zijn zo ingericht, dat het met name voor vogels een interessante verblijfsplek in de grote stad is geworden.

Het afgelopen jaar werd met een heel ander thema geëxperimenteerd. Er werd onderzocht hoe het woongebouw ‘rampbestendig’ gemaakt kan worden. Het uitgangspunt was dat bewoners in geval van een aardbeving of andere ramp minstens 72 uur met elkaar kunnen overleven zonder de straat op te hoeven. Er werden installaties aangelegd die zorgen dat essentiële voorzieningen zoals koelkasten en televisies nog steeds stroom krijgen. Zo blijft eten beschikbaar en kunnen bewoners nieuws en instructies die op tv gedeeld worden volgen. In de collectieve ruimte is daarnaast een voorraad aangelegd van essentiële producten, zoals water, dekens en toiletpapier. Uit de recente test, waarin bewoners daadwerkelijk 72 uur van de reguliere voorzieningen werden afgesloten, bleek dat bewoners zich goed konden redden met de getroffen maatregelen.

Eigentijdse appartementen in tijdloze drager

Ook bekijken we enkele woningen die recent verbouwd zijn. De woningen doen verrassend fris en modern aan. De overmaat in de draagstructuur maakt hoge plafonds mogelijk; de niet-dragende buiten- en binnenwanden zorgen ervoor dat nieuwe typen plattegronden gemakkelijk te maken zijn.

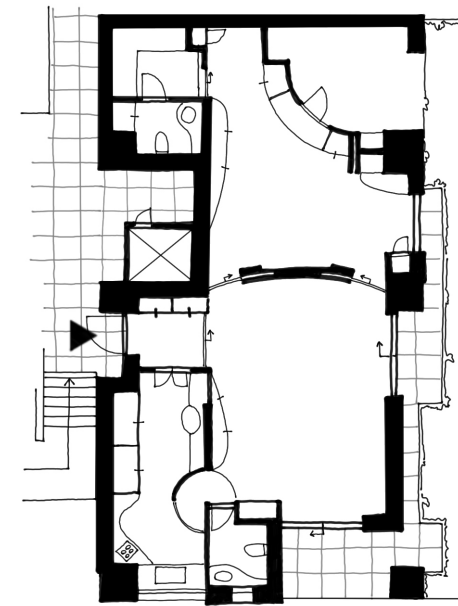
Het eerste recent verbouwde appartement dat we bekijken, *‘connected house’* is ontworpen voor een alleenstaande huurder. Het aantal alleenwonenden is sterk groeiend in Japan, dit is dan ook een nieuwe doelgroep waar NEXT21 op inspeelt. De eetruimte staat centraal in de woning; de bewoner heeft alle ruimte om vrienden en familie uit te nodigen om te komen eten. Bijzonder is dat de eetruimte qua vloerafwerking vergelijkbaar is met de entreehal; pas in de zithoek gaat de vloer een trede omhoog en over in een andere vloerafwerking. Zo kunnen gasten ook letterlijk gemakkelijk binnenlopen; ze hoeven hun schoenen niet al in de hal uit te doen, wat gebruikelijk is.

Het appartement biedt tevens de ruimte om hulpbehoevende ouders in huis te nemen. De woning heeft twee entrees. De slaap- en badkamer zijn zo gelegen dat ze gemakkelijk als semi-zelfstandig domein kunnen functioneren. En de overmaat in de leefruimte maakt het mogelijk twee zitplekken te maken.

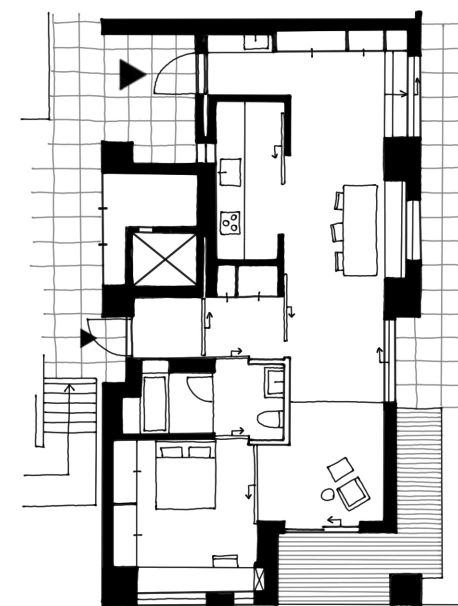

'Connected house', een van de recent verbouwde appartementen in NEXT21

De niet-dragende binnen- en buitenwanden zorgen ervoor dat nieuwe plattegronden gemakkelijk te maken zijn

appartement 605
voor de recente verbouwing

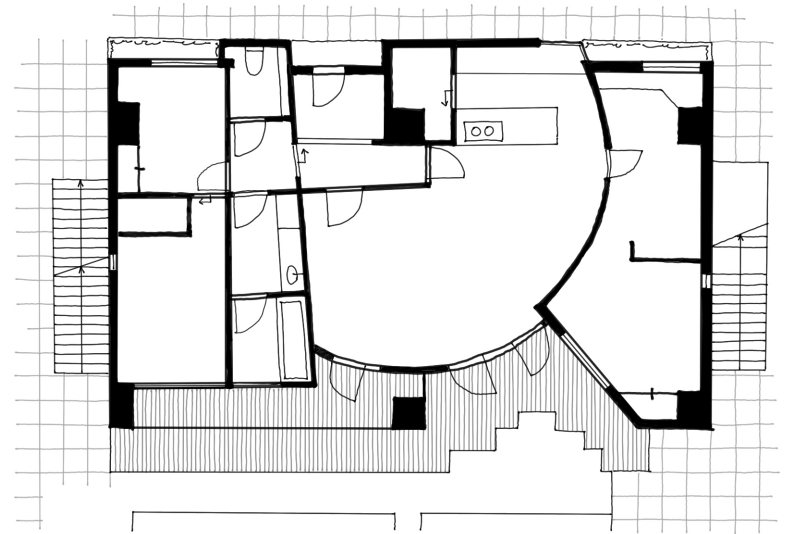
appartement 605
na de recente verbouwing
'connected house'

'Flexible house', een tweede recent
verbouwd appartementen in NEXT21

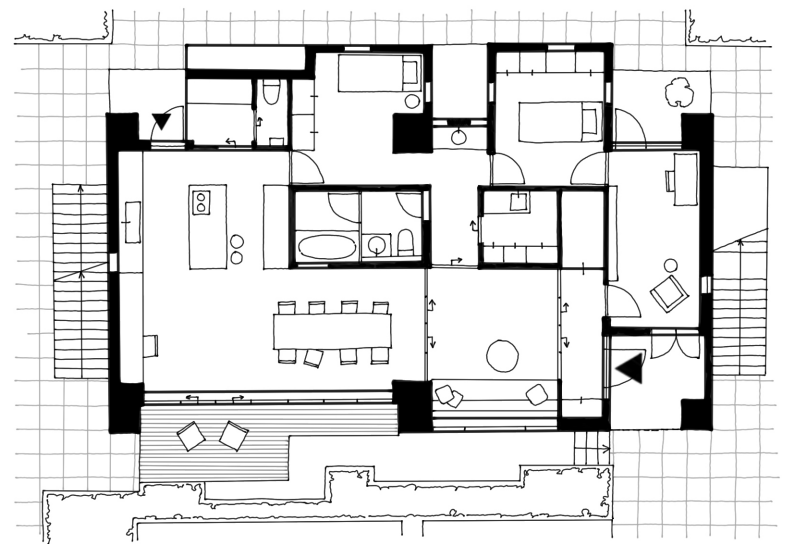

Een tweede recent verbouwd appartement, '*flexible house*', is geheel ingericht voor *empty nesters* die (ook) werken aan huis. Bij de entree is goed zichtbaar dat de buitenwanden hiervoor een andere plek hadden. Het geeft de achtergebleven betonconstructie een prettig patina. De woning zelf is te scheiden in twee delen. Wanneer de ene bewoner (kook-) workshops aan huis geeft, kan de andere bewoner zich gemakkelijk terugtrekken in het andere deel van de woning.

Met het onderscheid tussen
drager en inbouw lukt het NEXT21
om blijvend in te spelen op
hedendaagse woonbehoeften

appartement 403
voor de recente verbouwing

appartement 403
na de recente verbouwing
'flexible house'

Tegelijkertijd is NEXT21
exemplarisch voor de eenzijdige
interpretatie van het Open Bouwen
in Japan, met meer aandacht voor
de technische voordelen dan voor
de mogelijkheden die het bewoners
biedt hun eigen woning vorm te
geven

Gevel van NEXT21 met onder 'flexible house'

Technisch in plaats van democratisch

Met het onderscheid tussen drager en inbouw lukt het NEXT21 om blijvend in te spelen op hedendaagse woonbehoeften. De flexibiliteit die de drager biedt, maakt dat het 30 jaar oude gebouw niet gedateerd aandoet, maar relevant blijft voor bewoners van nu.

Toch laat dit bekende voorbeeld slechts een deel van de potentie van het Open Bouwen zien, zoals ook hoogleraar Shuichi Matsumura van de Universiteit van Tokio al eerder stelde. “Het gebouw is een succesvol voorbeeld, maar tegelijkertijd ook exemplarisch voor de eenzijdige manier waarop de theorie van Open Bouwen is geïnterpreteerd in Japan.” De focus ligt op de technische, fysieke mogelijkheden.

“De verdeling van ontwerptaken, die ook bij het gedachtegoed van het Open Bouwen hoort, krijgt minder vorm.” Dat is ook het geval bij NEXT21. Woningen zijn individueel vorm te geven, maar dit wordt niet door bewoners zelf opgepakt. De gebouweigenaar van NEXT21 gebruikt de flexibele inbouw om in te kunnen spelen op veranderende woonbehoeften. Bewoners, die de appartementen huren, zelf hebben weinig inspraak hierin. Ze verblijven vaak maar 5 a 6 jaar in het gebouw en gebruiken in de praktijk zelden zelf de ruimte die er is om naar eigen wens te verbouwen.

中
区

大^{おお}
手^て
町^{まち}

二
丁
目

1

De opkomst van renovatie en DIY

Renovatie is een nieuw begrip in Japan. Zó nieuw dat er nog geen Japans woord voor is. Het Engelse *renovation* wordt bij gebrek aan een Japanse uitdrukking als leenwoord gebruikt. Natuurlijk worden verouderende gebouwen opgeknapt, maar de introductie van het begrip renovatie duidt op een ontwikkeling die verder gaat dan onderhoud. Het betekent een nieuwe manier van kijken naar bestaande gebouwen, zo vertelt Katsumi Yoshihara.

Een veranderende blik op verouderende gebouwen
Yoshihara is eigenaar van enkele appartementengebouwen in de zuidelijke stad Fukuoka. Hij trapt ons gesprek af door een lijst van de muur te halen. De lijst omvat foto's van een bezoek aan Nederland, 20 jaar geleden. “In Nederland zag ik dat gebouwen meer dan 100 jaar hun waarde kunnen behouden.” Daarnaast ontdekte hij dat de moderne stad Fukuoka, zoals hij die kende, was gebouwd op de fundamenteën van de historische bebouwing van vóór de bombardementen in de Tweede Wereldoorlog. Dit groeiende historische besef én de inspiratie uit Nederland zette Yoshihara aan om de veroudering van zijn gebouwen anders te waarderen. Het werd zijn missie om zijn gebouwen óók minimaal 100 jaar te behouden.

De introductie van het begrip renovatie in Japan duidt op een ontwikkeling die verder gaat dan onderhoud; het staat voor zoeken naar blijvende waardering voor het gebouw dat er al is

Renovation Museum Reizensou, voorbeeld van een gebouw waar huurders de vrijheid krijgen, Fukuoka

Kampend met leegstand,
maakte gebouweigenaar
Yoshihara ruimte voor de
creativiteit en inzet van
huurders zelf

Katsumi Yoshihara Gebouweigenaar

Katsumi Yoshihara is eigenaar van een handvol appartementencomplexen in de stad Fukuoka, in het zuidelijke deel van Japan. Hij is één van de eerste gebouweigenaren die experimenteert met zelfbouwinitiatieven door de huurders van zijn werk- en woongebouwen. Zijn missie is om deze vorm van do it yourself-renovatie meer bekendheid te geven in Japan en op deze manier gebouwen, juist leegstaande gebouwen, langer mee te laten gaan. "In Fukuoka zijn de begrippen DIY en renovatie al bekender geworden de laatste decennia. Wellicht omdat Fukuoka als relatief multiculturele stad dichtbij Korea en China altijd een plek van experiment is geweest. In andere Japanse steden is dit nog minder het geval" zo licht hij toe.

Om DIY-renovatie onder de aandacht te brengen, communiceren Yoshihara en zijn organisatie actief over het concept en de voorbeelden uit de praktijk. Zo maken ze een magazine en wordt er jaarlijks een DIY-renovatieweek georganiseerd met rondleidingen, lezingen en workshops.

Zoeken naar blijvende waardering voor dat wat er is
Dit vraagt om meer dan een opknapbeurt zo nu en dan, licht hij toe. "Met onderhoudsinvesteringen neemt de waarde van een gebouw tijdelijk weer even toe, maar over de lange termijn is desalniettemin een dalende tendens te zien. Het gebouw wordt uiteindelijk afgeschreven. Renovatie staat voor méér dan onderhoud. Het staat voor het zoeken naar blijvende waardering voor het gebouw dat er al is."

Ruimte voor creativiteit in leegstaande panden
Een behoorlijk uitdagende opgave, omdat Yoshihara ook 20 jaar geleden al kampte met leegstand in zijn appartementencomplexen. De bevolkingskrimp is in de stad het meest tastbaar in appartementengebouwen in de minder populaire wijken en buurten, precies het type vastgoed dat Yoshihara bezit. "Wanneer er geen huurinkomsten zijn, is er ook geen budget om investeringen te doen; een vicieuze cirkel die vaak leidt tot verloedering van panden."

Yoshihara verzoon een list om toch te kunnen investeren in zijn gebouwen. Hij paste zijn huurcontracten aan en maakte nadrukkelijk ruimte voor de creativiteit van huurders zelf. Huurders mochten met de ruimtes doen wat ze wilden; zeer ongebruikelijk op de Japanse huurmarkt. Er bleek behoefte aan: één voor één werden de ruimtes verhuurd en opgeknapt. Appartementen werden verbouwd tot architectonische pareltjes; bedrijfsruimtes werden op allerlei nieuwe manieren ingevuld. Er was maatwerk mogelijk in een segment van de woningmarkt waar dat tot dan toe nauwelijks mogelijk was.

Sympathie als sleutelingrediënt

De inzet, creativiteit en aandacht van de klussende huurders bleek hét ingrediënt om de gebouwen een tweede leven te geven. Zowel fysiek als sociaal, benadrukt Yoshihara. “Ik was in de beginjaren vooral gefocust op de fysieke investeringen die huurders deden. Maar ik ontdekte al snel dat de meerwaarde van deze aanpak meer dan fysiek is. Talenten van huurders worden gestapeld; deze geven de gebouwen betekenis en aantrekkingskracht.”

Na zijn eerste succesvolle renovatie concludeerde Yoshihara dat de investeringen van bewoners in de vorm van unieke ontwerpen, klusinspanningen en collectief programma de sleutel tot dit succes vormden. “Onder de klussende huurders ontstond gemeenschapszin. Men vroeg elkaar een handje te helpen en organiseerde pizza-avonden. Het werden plekken waar men elkaar kende en waar mensen graag langs kwamen.” Waar nodig ondersteunde Yoshihara deze gezamenlijkheid. Zo opende hij in één van de gebouwen een bouwmaterialenwinkel waar je ook gereedschappen kon lenen en zette hij op een andere plek actief in op het gezamenlijk

inrichten van de buitenruimte rondom het appartementencomplex. Yoshihara duidt het niet-fysieke sleutelingrediënt als sympathie. “Ik dacht altijd dat de nabijheid van voorzieningen doorslaggevend was in de keuze voor een woning of werkplek, maar ik ontdekte dat mensen het nóg belangrijker vinden om fijne burens te hebben.”

Naast handige huurders en vierkante meters voor creativiteit, noemt Yoshihara een toegewijde gebouwbeheerder als derde ingrediënt in het succes van de renovaties. De beheerder is het aanspreekpunt, regelt kleine klusjes, ontvangt bezoekers én doet de selectie van nieuwe huurders. “Dit laatste is belangrijk; nieuwe mensen moeten het echt zien zitten om er wat van te maken.” De kleurrijke gebouwbeheerder van het bedrijfsverzamelgebouw dat ik bezoek is een goed voorbeeld hiervan. Zijn receptie, vol met curiositeiten, zet de toon van dit gebouw vol werkplaatsen, barretjes, studio’s en kantoortjes. Het gebouw is gedoopt tot het ‘renovation museum’, omdat het zo’n breed pallet aan nieuwe invullingen van verouderde ruimtes laat zien.

De gebouwbeheerder van het Renovation Museum Reizensou

De meerwaarde van DIY-renovatie is meer dan fysiek; de gestapelde talenten van huurders geven de gebouwen nieuwe betekenis en aantrekkingskracht

Renovation Museum Reizensou

Renovation Museum Reizensou

Kledingwinkel
in Renovation Museum Reizensou

Gedeeide ontspanningsruimte
in Renovation Museum Reizensou

Fotostudio
in Renovation Museum Reizensou

Werkplaats van een schoenmaker
in Renovation Museum Reizensou

Een tweede voorbeeld van DIY-renovation:
een appartementencomplex in Fukuoka

De oorspronkelijke appartementen in het complex

Voorbeeld van een verbouwd appartement
d.m.v. DIY-renovatie

Voorbeeld van een verbouwd appartement
d.m.v. DIY-renovatie

De bestaande gebouwen
bieden de condities
waarbinnen ook mensen
zonder vakkennis behoorlijk
goed aan de slag kunnen

Andere initiatieven tot renovatie en herbestemming

In de gebouwen van Yoshihara is het de gebouweigenaar die het initiatief nam om leegstand op een alternatieve manier aan te pakken; op andere plekken zijn het bewoners of ondernemers die kansen zien. Zo hebben verderop in Fukuoka verschillende studenten zich verenigd en het initiatief genomen leegstaande kantoren te transformeren tot hostels en hotels. Elk hotel heeft een eigen concept en vertelt een eigen verhaal over de plek. De studenten ontwerpen én exploiteren deze *local design* hotels.

Een ander voorbeeld is een leegstaand schoolgebouw in Tokio dat in gebruik genomen werd door een kunstenaar, die er het afgelopen decennium een plek met galleries, werkplaatsen, workshopruimtes, een café en een museum van heeft gemaakt. Dit door kunstenaars zelf opgeknapte kunst- en cultuurcentrum genaamd 3331 Arts Chiyoda, ontvangt inmiddels 300.000 bezoekers per jaar.

Het bestaande gebouw als brandstof voor de leek

Opvallend is dat er nauwelijks architecten te pas komen aan deze renovaties en herbestemmingen. De bestaande gebouwen bieden de kaders en condities waarbinnen ook mensen zonder vakkennis behoorlijk goed aan de slag kunnen. Een bestaand gebouw heeft immers al een eens berekende constructie; een ooit uitgedachte ontsluiting en reeds aanwezige leidingen en aansluitingen waar nieuwe gebruikers op voort kunnen bouwen. De overdaad aan leegstaande gebouwen geeft de gewone Japanner dan ook meer dan ooit de mogelijkheid zélf zijn leefomgeving te maken.

3331 Arts Chiyoda, Tokio

De opkomst van bouwmarkten voor doe-het-zelvers
Helpend daarbij is dat de Japanse doe-het-zelfklusser steeds beter wordt ondersteund. Typerend is de opkomst van de bouwmarkt voor particulieren. In Nederland vinden we de Gamma vanzelfsprekend, maar in Japan kon je tot voor kort als particulier geen bouwmaterialen of klusspullen kopen; dit was alleen voor de professionele klusser. Nu zie je echter her en der in het land, zowel fysiek als online, bouwmarkten ontstaan voor de klussende leek.

DIY en de architect
Enkele architecten spelen in op deze ontwikkelingen. Zo ontmoet ik Nao Kono, architect in Ichikawa, een voorstad van Tokio. Opgegroeid in de middenklasse, voelde bij zich niet thuis in de wereld van de grote architectuur. Hij zocht naar manieren om meer voor gewone mensen te kunnen betekenen. Hij richtte ontwerpbureau én aannemersbedrijf Tsumiki op dat zich helemaal richt op de renovatie van bestaande gebouwen en het faciliteren van de zelfwerkzaamheid van opdrachtgevers en gebruikers. Als ontwerpers helpen ze ondernemers, bewoners en andere initiatiefnemers om de wensen voor hun winkel, café, woning of buurthuis te vertalen in een plan. Als bouwers begeleiden ze de uitvoering van de plannen, afgestemd op de bijdrage die de initiatiefnemers zelf aan de realisatie willen leveren.

Waar ze eerst in de wijde omgeving werkten, richt Tsumiki zich nu vooral op de stad Ichikawa, waar het bedrijf gevestigd is. “Door lokaler te werken, kunnen we meer impact maken”, legt Kono uit. “Onze bouwers organiseren allerlei workshops om mensen te leren hoe ze kunnen isoleren, stuken, tegelen of houtbewerken.

Nao Kono is mede-oprichter van ontwerpbureau en aannemersbedrijf Tsumiki. Tsumiki betekent 'samen maken'. Het bureau richt zich op het ondersteunen van lokale initiatieven in de stad Ichikawa, nabij Tokio. “Als kind van middenstanders voelde ik me nooit thuis in de wereld van de grote architectuur. Ik wilde meer voor mensen betekenen.” Dit doet Tsumiki door initiatieven van mensen en gemeenschappen te ondersteunen van ontwerp tot uitvoering. Het bedrijf richt zich daarbij geheel op het herbestemmen van bestaande gebouwen. “Er zijn zoveel gebouwen beschikbaar, ook in Ichikawa. Door lokale initiatieven te ondersteunen, krijgt de stad zowel ruimtelijk als sociaal een impuls.”

Kenmerkend voor Tsumiki is de combinatie van ontwerp en uitvoering; het is zowel een ontwerpbureau als een aannemersbedrijf. Initiatiefnemers worden dan ook bij zowel ontwerp als uitvoering betrokken. De vakmensen van Tsumiki doen hun werk op zo’n manier dat initiatiefnemers en buurtbewoners mee kunnen doen. In workshops leren ze hoe ze bijvoorbeeld moeten isoleren, tegelen of houtbewerken. Deze vaardigheden kunnen ze vervolgens inzetten voor andere projecten voor henzelf of anderen.

Nao Kono zit deze combinatie van ontwerpen en bouwen als de nieuwe rol van de architect. “Japan kent een handvol grote aannemersbedrijven die met elkaar vrijwel alle grote nieuwbouwopdrachten uitvoeren. De toekomst vraagt echter minder nieuwbouw en meer maatwerk binnen bestaande gebouwen. Dit maatwerk kunnen architect-bouwers leveren.”

Vakmensen doen hun werk op zo’n manier dat initiatiefnemers en buurtbewoners mee kunnen doen en nieuwe vaardigheden leren

Nao Kono architect

Japan kent historisch gezien geen architecten, maar meesterbouwers; ontwerpen en bouwen waren verweven. De herontdekking van deze verwevenheid is van belang voor de leegstandsopgave

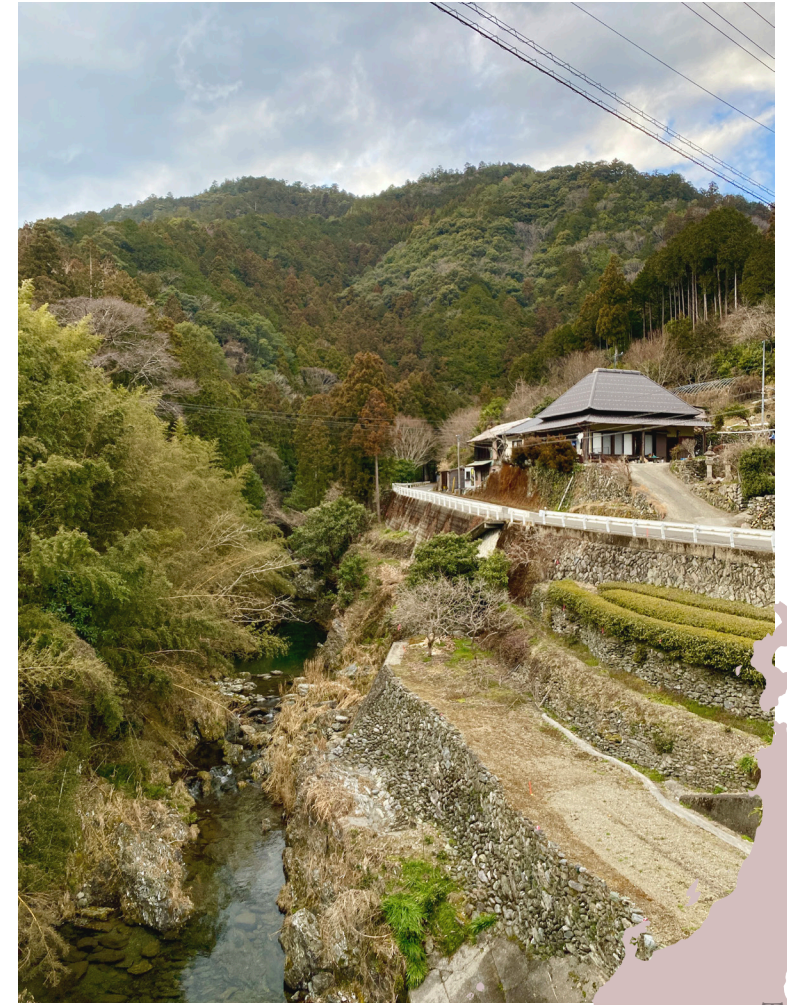
Door enkel lokaal projecten te doen, kunnen mensen uit alle projecten aansluiten bij de workshops en profiteren van deze kennis. Betrokkenen bij verschillende projecten leren van elkaar en helpen elkaar vervolgens weer.”

Een andere rol voor de architect?

Kono pleit voor meer verwevenheid met het bouwproces als architect. “Eigenlijk kennen we in Japan historisch gezien geen architecten, maar meesterbouwers. Ontwerpen en maken waren altijd geheel met elkaar verweven. Het herontdekken van deze verwevenheid zou van betekenis kunnen zijn in de enorme opgaven die bevolkingskrimp en leegstand met zich meebrengen de komende decennia.”

Ook gebouweigenaar Yoshihara pleit voor een andere rol van de architect. Hij benadrukt de noodzaak om architecten meer kennis op het gebied van vastgoedexploitatie en -beheer mee te geven. “Zonder deze kennis kunnen we mooie ontwerpen maken, maar komen we niet tot haalbare, alternatieve concepten voor de bestaande gebouwvoorraad in Japan.”

Vakmensen van Tsumiki samen aan de slag met bewoners voor het bouwen van een bibliotheek.
Foto's: Tsumiki

Hernieuwd leven in krimpende gemeenschappen op het platteland

Hoe verder je de stad uit gaat, hoe beter de gevolgen van krimp en vergrijzing te zien zijn in Japan. De combinatie van vergrijzing en verstedelijking maakt dat buiten de steden de zwaarste klappen vallen. Er dreigen meer dan 300 dorpen en gemeenschappen te verdwijnen, zo geven prognoses aan. In een poging dit tij te keren, biedt de Japanse overheid een subsidie van één miljoen Japanse yen per kind (zo'n 7250 euro) voor gezinnen die wegtrekken uit de hoofdstad Tokio en zich vestigen in dorpen in het landelijk gebied. Het lijkt vooralsnog geen ei van Columbus te zijn. Er is groeiende interesse en een toenemend aantal gezinnen dat inderdaad de stad uit trekt; maar voor een leefbaar platteland is meer nodig dan het vullen van leegstaande woningen. Het dorpje Kamiyama laat zien wat mogelijk is.

Kamiyama

Kamiyama ligt midden op het eiland Shikoku. Gescheiden door de zee en ontoegankelijk vanwege het bergachtige landschap, was Shikoku eeuwenlang nauwelijks verbonden met de rest van Japan. Sinds er enkele bruggen zijn, is het gebied makkelijker bereikbaar, maar alsnog is dit het rurale achterland waar naar verwachting de meeste gemeenschappen zullen verdwijnen. Deze ontwikkeling is zichtbaar gaande in het landschap. Opvallend zijn de vervallen gebouwen, de verwilderde landbouwgronden en de grafstenen die veelvuldig in plukjes langs de wegen staan.

De gevolgen van krimp en vergrijzing zijn nergens zo goed zichtbaar als op het Japanse platteland

Ook de bevolkingskrimp in Kamiyama is serieus, zelfs voor Japanse begrippen. Waar het bergdorp enige decennia geleden nog ruim 20.000 inwoners had, zijn dat er vandaag de dag nog zo'n 5.000. Het dalende inwonersaantal zal doorzetten. Toch is Kamiyama een voorbeeld van een dorp dat haar vitaliteit nieuw leven weet in te blazen, dankzij de creatieve inspanningen van bewoners.

Kunst als aanjager van hernieuwde vitaliteit

De revitalisatie van Kamiyama startte met de oprichting van een lokaal *artist in residence*-programma, eind jaren '90. Zowel internationale als Japanse kunstenaars werden uitgenodigd enige tijd in Kamiyama te verblijven en een kunstwerk voor het dorp te maken. Elke kunstenaar kreeg een lokaal maatje. De kunstenaar leert bewoners kennen, bewoners leren de kunstenaar kennen. Uit deze interactie ontstaat een artistieke lokale bijdrage. Zo bouwde een van de kunstenaars een boshut waar bewoners boeken konden achterlaten die hun leven hadden veranderd. Ieder die een boek bracht, kreeg een sleutel van de hut in het bos. Een andere kunstenaar maakte een *torri* – een traditionele toegangspoort van een tempel – van speakers, waar bewoners hun spotify op konden aansluiten en gezamenlijk muziek konden luisteren.

Het *artist in residence*-programma zette Kamiyama langzaam maar zeker op de kaart als een internationaal georiënteerde en open gemeenschap. In 2008 werd een stichting opgericht, om de gemeenschapsvorming verder te ondersteunen. De stichting richt zich niet op bestaande revitalisatiestrategieën, zoals het aantrekken van een fabriek, het stimuleren van toerisme of het promoten van de agrarische sector; ze richt zich op andere, creatieve vormen. Ze verschaft daarbij informatie over het dagelijks leven in Kamiyama en hulp bij het migreren naar het dorp.

Op zoek naar een ander leven

De inspanningen van de stichting wekken met name de interesse van twintigers, dertigers en veertigers die hun drukke leven in de stad willen ontvluchten en een ander leven willen leiden, op het platteland. Twee van deze dertigers zijn Madoka en Taka. Ze wonen inmiddels enkele jaren in een oude boerderij in de bergen, net buiten het dorp. Deze woning stond leeg, net zoals veel andere woningen. Madoka en Taka huren de woning voor zo'n 60 euro per maand, een bedrag op basis waarvan ze zich een andere leefstijl kunnen permitteren dan voorheen. Met minder werk en meer flexibiliteit.

Ondanks krimp is Kamiyama een voorbeeld van een dorp dat haar vitaliteit nieuw leven weet in te blazen

Kamiyama richt zich
niet op gangbare
revitalisatiestrategieën, zoals
toerisme of een nieuwe fabriek,
maar op creatievere vormen

Madoka & Taka nieuwe dorpsbewoners

Madoka en Taka zijn beide als nieuwe bewoners naar Kamiyama getrokken. Ze ontmoetten elkaar bij de lokale waterval en zijn sindsdien een stel. Ze wonen in een gehuurde boerderij in de bergen nabij het dorp. Taka: “De boerderij stond al jaren leeg; de oudere vrouw die er woonde was al een tijdje overleden. Haar kleinzoon is nu in het bezit van de woning, maar verkoopt zijn oma’s voormalige thuis - zoals veel huiseigenaren - liever niet. Een huis is verbonden met de ziel van een familie; het voelt voor veel Japanners ongepast zo’n familiehuis te verkopen.”

Madoka en Taka huren het huis en betalen een huurprijs die overeenkomt met zo’n 60 euro per maand. Met deze lage vaste lasten kunnen Madoka en Taka zich een andere leefstijl permiteren dan voorheen. Ze hebben beiden geen vaste baan meer, maar doen af en toe klussen of tijdelijk werk. Het werk dat ze doen draagt bij de gemeenschap. Zo heeft Taka een tijd lang op lokale rijstvelden gewerkt, maar ook danslessen aan kinderen gegeven. Madoka zet educatieve projecten op met uitwisselingsprogramma’s voor de middelbare scholieren in Kamiyama en schrijft over lokale bestuurs- en organisatievormen die gemeenschappen als Kamiyama in leven houden. Ze reizen daarnaast graag over de wereld.

Madoka en Taka nemen me enkele dagen op sleeptouw. Ik stap ’s ochtends in hun Japanse Lapin-auto en laat me langs de verschillende plekken rijden die de laatste jaren zo veranderd zijn. Als Nederlander – gewend dat ramen transparant en gordijnen open zijn – is het soms lastig in te schatten wat zich achter de ondoorzichtige schuifdeuren en luiken bevindt. Maar Madoka en Taka tonen me de nieuwe werkplaatsen, ateliers, winkeltjes en cafés die Kamiyama inmiddels rijk is.

Hoe wil je bijdragen aan het dorp?

De nieuwe dorpsbewoners lijken zonder uitzondering bijzonder ondernemend en actief. Ook hier draagt de stichting aan bij. De potentiële migranten wordt niet - zoals in de overheidsprogramma’s om verhuizing naar het platteland te stimuleren - alleen naar hun gezinssamenstelling gevraagd, ze worden ook gevraagd na te denken over hoe ze hun leven hier de komende 10 jaar voor zich zien en op welke manier ze willen bijdragen aan de leefbaarheid van het dorp. Deze actieve benadering stimuleert de oorspronkelijke bewoners gezamenlijk na te denken over wat er nodig en gewenst is én prikkelt nieuwe bewoners een concreet plan van aanpak te maken.

Satellietkantoren

We wandelen langs een aantal gerenoveerde traditionele gebouwen waar achter het glas jonge Japanners en rijen MacBooks te zien zijn. Taka vertelt: “Dit zijn kantoren van bedrijven uit de stad. Ze hebben hier in Kamiyama een satellietvestiging geopend waar hun medewerkers permanent of tijdelijk kunnen werken.” Helpend bij de keuze voor Kamiyama was de uitstekende internetvoorziening in het dorp, die al eerder was aangelegd om de moeilijk bereikbare bergen van Shikoku van digitale televisie te voorzien. Er zijn inmiddels zo’n 20 bedrijven met vestigingen in Kamiyama, een boost voor de activiteit in het dorp.

Activiteit trekt activiteit

En activiteit trekt activiteit, zo vertelt Madoka, die rechten heeft gestudeerd en onlangs een boek heeft uitgegeven over Kamiyama en de rol van lokale overheden in initiatieven zoals in dit dorp. Ze laat zien dat ook een aantal oude winkelpanden inmiddels gevuld is met nieuwe initiatieven. Zo rijden we langs een koffiebranderij voor een goede kop koffie en spreken we een ambachtelijke schoenmaker die zijn opleiding in Duitsland genoot en bij terugkomst Kamiyama koos als woon- en werkplek.

Initiatieven die elkaar versterken

Onderweg wijst Taka op een poster waarop het maandelijkse muziekevent wordt aangekondigd. De drie lokale restaurants organiseren elke maand een avond met muziek, hapjes en drankjes. Deze keer staat de band van de lokale *high school* op het programma. Het is een

voorbeeld hoe diverse initiatieven, activiteiten en bewoners op creatieve wijze met elkaar verbonden worden én elkaar versterken.

Deze verwevenheid van initiatieven is ook sterk aanwezig in het *food hub*-project, bedoeld om de consumptie van lokale producten te stimuleren. Grootschalige landbouw is in het bergachtige landschap van Shikoku niet mogelijk, maar vrijwel elke woning heeft een moestuin of enkele kleine rijstvelden waar je met name oudere bewoners dagelijks ziet werken. Het dorp heeft daarnaast een agrarische school, waar scholieren van 15 tot 18 jaar hun middelbare schoolopleiding afronden. Ze leren hier naast de gebruikelijke vakken ook voor bomen te zorgen, rijstvelden te bewerken en fruit te telen.

Als organisator van uitwisselingsprojecten kent Madoka de leerlingen goed. Een leraar en een groepje leerlingen gaan ons voor het dorp uit, dieper de bergen in. Via een smal bergweggetje, waar duidelijk niet vaak meer gereden wordt, slingeren we langs verlaten boerderijtjes en vervallen schuurtjes. De leerlingen laten ons stoppen bij een stuk landbouwgrond, te midden van verder verwilderde bosgronden en akkers. Hier kocht een Japanse een stuk grond, om haar leven om te gooien. Waar ze eerst een goede functie bij Apple had, runt ze nu een gastenverblijf in het dorp en werkt ze bijna dagelijks op het afgelegen stuk land om het weer vruchtbaar en productief te maken. Weg uit de stad, handen in de aarde. Kippen scharrelen driftig rond. De rijstvelden liggen klaar om in het voorjaar weer ingezaaid te worden, zo leggen de studenten uit.

Satellietkantoor in voormalige woning

Kantoren uit de stad openen een vestiging in Kamiyama om hun werknemers al dan niet tijdelijk de rust en ruimte van het platteland te bieden

De food hub verbindt
seniore boeren, jonge
scholieren en bewoners
die genieten van wat hun
land hen te bieden heeft

De producten van dit land en van andere landbouwgronden in de omgeving, worden gezamenlijk te koop aangeboden in het dorp. Wanneer we terug het dorp in rijden, stoppen we bij een relatief nieuw houten gebouw, dat een bakkerij en winkel blijkt te zijn. Lokale boeren - oud en nieuw - verkopen er hun producten. Naast de bakkerij en winkel is een cafetaria geopend, waar elke dag een bijzonder gewaardeerd lunchmenu wordt klaargemaakt met de producten van lokale boeren. De *food hub* verbindt seniore boeren, jonge scholieren en bewoners die genieten van wat hun land hen te bieden heeft.

Collectieve woningbouw

Ook op het gebied van wonen worden initiatieven ontplooid. Zo werd recent een nieuw buurtje opgeleverd met woningen voor gezinnen, op de plek van een in onbruik geraakte middelbare school. Voor de bouw van de woningen werd samengewerkt met de lokale overheid. De woningen zijn publiek eigendom en worden verhuurd aan gezinnen met kinderen in diverse leeftijden. Wanneer de kinderen uit huis gaan, is het de bedoeling dat de ouders weer plek maken voor nieuwe ouders, om - zeer gewenste - nieuwe gezinnen te huisvesten.

Onderdeel van het woningbouwproject is een gemeenschapsgebouw voor het hele dorp. Daar ontmoet ik Tomomi Takada die verantwoordelijk is voor het reilen en zeilen van deze collectieve plek en betrokken was bij de ontwikkeling van de woningen en het gemeenschappelijke gebouw.

Ze vertelt over het project: “De woningen zijn met lokaal hout gebouwd. Er is rekening gehouden met wind en zon, om zo weinig mogelijk techniek nodig te hebben voor een comfortabel binnenklimaat. Zo

wordt lucht verwarmd vlak onder het dak, die lucht wordt vervolgens onder de vloeren geblazen om de benedenverdieping te verwarmen.” De bewoners delen een centraal verwarmingssysteem, wat vrij uniek is voor Japan. Veruit de meeste woningen hebben überhaupt geen centrale verwarming, ruimtes worden individueel verwarmd; traditioneel met vuur, nu met een airco.

In dit project wordt gebruikt gemaakt van biomassa. De woningen worden verwarmd met hout uit de bergen. Op het terrein staat een klein gebouw gevuld met installaties waar het lokale hout wordt omgezet in gas. “Sinds de houtindustrie is verdwenen en cederbomen niet meer worden gekapt, is het aantal ceders enorm toegenomen. Deze dominante soort verdringt andere boomsoorten en bedreigt daarmee de biodiversiteit. Met het kappen van ceders, waar we biogas van maken, en het terugplanten van andere boomsoorten, proberen we ook de biodiversiteit te versterken.”

De buitenruimte is kindvriendelijk aangelegd, auto’s parkeren aan de rand van de buurt. Er is gewerkt met alleen inheemse plantsoorten. De scholieren van de agrarische middelbare school hebben geholpen met het onderzoek naar deze plantsoorten. Het bleek lastig ze zomaar te kopen. Dus hebben de scholieren nieuwe planten gekweekt, gebruikmakend van struiken en bomen in de omgeving.

Een gedeeld gebouw voor het hele dorp

Het gemeenschappelijke gebouw is niet alleen voor de nieuwe buurt, maar voor het hele dorp. Takada vertelt hoe samen met bewoners naar

een passend programma is gezocht. “We hebben verschillende workshops georganiseerd om te bepalen wat voor gebouw dit zou moeten zijn, wanneer mensen er gebruik van zouden maken, wat ze hier graag zouden zien.”

Het werd een gebouw verdeeld in drie verschillende delen. Er is een plek waar kinderen kunnen spelen; wat verhoogd en bekleed met typisch Japanse tatamimatten. “Hier is het vooral na schooltijd druk; ouders komen met hun kinderen langs.” Het middelste deel is een kleine bibliotheek. “Kamiyama heeft geen bibliotheek; dit was een duidelijke wens van bewoners.” De organisatie zorgt ervoor dat het aanbod aan boeken elke twee maanden wordt ververs, in samenwerking met de meest nabijgelegen bibliotheek. Ook is er een plankje voor lokale schrijvers, waar Madoka tot haar vreugde ook haar boek over *local governance* ziet staan. Voorbij de bibliotheek is een ruimte waar gewerkt kan worden. “Hier is het met name in de ochtenden stil en rustig, wanneer de kinderen nog op school zitten.”

De ramen zijn bewust - en zeer on-Japans - transparant. “Zo is er te zien wat er binnen gebeurt en is het laagdrempeliger om binnen te lopen.” Het collectieve gebouw is daarnaast ook bewust helemaal uit lokaal hout gemaakt. “Er zijn allerlei traditionele houtverbindingen toegepast, om de kinderen van Kamiyama in aanraking te brengen met de traditionele Japanse houtbouwcultuur. Het aantal timmermannen dat deze technieken beheerst daalt hard. We hopen hiermee enthousiasme te stimuleren voor dit vakmanschap.”

Woningbouw, Kamiyama

Het gemeenschappelijke gebouw

Met een bibliotheek

Kamiyama laat zien
wat de impact van
bewonersinitiatieven kan zijn.
Niet om krimp te voorkomen,
maar om als krimpende
gemeenschap leefbaar en
vitaal te blijven

Creatieve krimp

Makkelijk is het zoeken naar hernieuwde vitaliteit in Kamiyama niet altijd. Er zijn vele uitdagingen, geeft Madoka aan. Er is bijvoorbeeld wel eens spanning tussen de oorspronkelijke bewoners en de ‘immigranten’, zoals Taka en Madoka zichzelf en andere nieuwe bewoners noemen. Maar over het algemeen zijn nieuwe bewoners zeer respectvol richting de oudere dorpsbewoners.

Kamiyama laat zien wat de impact van bewonersinitiatieven kan zijn. Hoe relatief kleine initiatieven het verschil kunnen maken in de leefbaarheid van de - steeds kleinere - dorpen van het Japanse platteland. De eenvoudige start, met het uitnodigen van een aantal kunstenaars elk jaar, maakte dat de lokale bevolking langzaam maar zeker mee wilde bewegen, de voordelen ging zien. Niet dat ze aanvankelijk geïnteresseerd waren in hedendaagse kunst, maar de onverwachte en verrassende kunstwerken die gemaakt werden, bracht potentieel naar boven waarvan men zich niet bewust was.

De inzet van de bewoners is niet gericht op het tegengaan van de krimp; deze wordt aanvaard als onontkoombaar. Toch heeft Kamiyama een strategie ontwikkeld om een leefbare gemeenschap te blijven, ‘creatieve krimp’. Mensen worden uitgenodigd en uitgedaagd op eigen wijze bij te dragen. De hernieuwde vitaliteit maakt dat ook oude bewoners geïnspireerd worden en het aandurven om nieuwe initiatieven te ontplooien, zoals het noedelrestaurantje dat onlangs geopend werd door oorspronkelijke bewoners. De aanwezige initiatieven zoeken elkaar op en worden slim met elkaar verknoopt.

Er zijn inmiddels meer dan 160 nieuwe bewoners verwelkomd in Kamiyama. Dit zijn geen grote aantallen, maar in een dorp van 5000 mensen kunnen 160 actieve mensen wél een groot verschil maken.

Wat leert Japan ons over co-creatie?

In de verhalen en voorbeelden die ik tref tijdens mijn reis door Japan valt op dat de groeiende rol van bewoners in de architectuurpraktijk meer vanuit pragmatisch dan vanuit politiek gedreven overwegingen ontstaat. Waar in landen die bekender zijn om hun participatieve traditie aandacht voor bewonersinitiatieven met name is ontstaan vanuit de wens tot democratisering van de architectuur, spelen in Japan andere drijfveren een rol. De democratie is een geïmporteerd concept dat, zo stellen Japanners die ik spreek, geen onderdeel is van de Japanse ziel. De strijd voor democratisering van de architectuur, belangrijk bij de opkomst van co-creatie in Europa en Noord-Amerika, is hier dan ook weinig te vinden. En de activistische houding, die ik zo veelvuldig in participatieve projecten in Chili tegenkwam en ook in andere Zuid-Amerikaanse landen prominent aanwezig is, tref ik hier niet.

In de Japanse voorbeelden die ik bezoek, draait de betrokkenheid van bewoners en andere gebruikers om plezier, de uiting van creativiteit en de mogelijkheid tot maatwerk. Zonder uitgesproken politieke agenda. Deze drijfveren lijken wellicht banaal; toch zijn waarden als plezier, creativiteit en zelfexpressie opvallend in de context van de collectivistische Japanse cultuur, waar tegelijkertijd individualistische presentaties zeer belangrijk worden gevonden. De verplichting en de druk die dit met zich meebrengt, is voelbaar achter de kalmte en orde in het land. Je leven zo inrichten zoals je wil is geen vanzelfsprekendheid. Dingen doen omdat ze je simpelweg plezier geven evenmin. Ruimte geven aan plezier, creativiteit en experiment in een land waar sociale normen dominant aanwezig zijn, heeft daarmee weldegelijk een meer dan oppervlakkige betekenis.

Isshin-in temple Kyoto

De maatschappelijke ontwikkelingen helpen een handje hierbij. Naast de drijfveer van plezier speelt namelijk ook noodzaak een grote rol. Krimp en vergrijzing maken dat de standaard praktijk van de afgelopen decennia niet meer (overal) houdbaar is. In de centra van de grote steden is het nog steeds een handvol bouwbedrijven die de wereld vormgeeft; daarbuiten wordt de inzet van bewoners zelf steeds belangrijker voor het behoud van leefbaarheid. Bij gebrek aan vaklieden, door het verdwijnen van voorzieningen en met een overdaad aan leegstaande panden zijn de condities rijp voor bewonersinitiatief. Er is simpelweg meer ruimte voor experiment en eigen initiatief. Letterlijk, in de vorm van leegstaand vastgoed. En figuurlijk, omdat het op veel plekken steeds tastbaarder wordt dat vitaliteit van dorpen en steden niet vanzelfsprekend meer is.

De gevolgen van krimp en vergrijzing zijn te groot om op te vangen met enkel bewonersinitiatieven. De Japanse maatschappij blijft de komende decennia dan ook voor grote uitdagingen en keuzes staan. Desalniettemin kunnen dergelijke initiatieven lokaal weldegelijk verschil maken. De co-creatieve praktijk van Japan laat zien hoe nieuwe maatschappelijke waarden de ruimte krijgen vanuit een pragmatische en praktische aanpak. Geen idealen die een fysieke plek vinden, maar aan de slag met een fysieke plek waardoor nieuwe waarden simpelweg ontstaan.

Hierbij wordt voorzichtig geput uit kennis en inzicht van vóór de oorlog; voor de industrialisatie van de woningbouw en de verwestering van het land. Initiatiefnemers spannen zich in om jongere generaties bekend te maken met houtbewerkingstechnieken die zo kenmerkend zijn voor de traditionele Japanse architectuur, maar dreigen te verdwijnen met de vergrijzende beroepsbevolking. Onderzoekers brengen traditionele materialen zoals de tatamimat onder de aandacht, waarvan de meeste Japanners oorsprong en betekenis niet meer kennen. En architecten zoeken naar lessen uit de cultuur van meesterbouwers die Japan eeuwenlang kende, waarin ontwerpen en bouwen volledig met elkaar verweven waren.

De Japanse co-creatieve architect ontwikkelt een nieuwe relatie tussen architect, bouwer en gebruiker. Dit betekent de integratie van ontwerp en uitvoering, het ondersteunen van bewoners om de uitvoering zelf te doen, hen helpen praktische vaardigheden te vergaren en ook de bijvangst van dit proces – op sociaal vlak bijvoorbeeld, in de vorm van gemeenschapsversterking – op waarde te schatten en ruimte te geven.

De inhoud van deze publicatie kwam tot stand op basis van een literatuurstudie en gesprekken met diverse kenners van de Japanse huisvestings- en architectuurpraktijk.

Ik dank professor Shuichi Matsumura (University of Tokyo), associate professor Tomoyuki Gondo (University of Tokyo), docent en architect Nao Kono (Tsumiki Design & Construction), gebouweigenaar Katsumi Yoshihara (Yoshihara Ltd.), architect en hotelmanager Yoji Hamatani (Local Design), architect en docent Masaaki Iwamoto (Kyushu University), professor Kozo Kadawaki (Meiji University), onderzoeker Arno Suzuki (Kyoto Tachibana University), onderzoeker Shushi Doio (Osaka Metropolitan University), architect Daiki Nakagawa (Japan-Netherlands Architecture and Cultural Association), community builder Tomomi Takada (Kamiyama), bewoners Taka en Madoka Moriyama (Kamiyama) en alle anderen voor hun enthousiasme, gastvrijheid en tijd gedurende mijn reis door Japan.

Daarnaast dank ik emeritus professor en mede-oprichter van de Council on Open Building Stephen Kendall (Ball State University), landschapsarchitect and onderzoeker Yuka Yoshida (TU Delft), assistent professor Keisuke Sugano (University of Tsukuba) en architect Yukiko Nezu (Urbanberry Design Amsterdam) voor het delen van hun kennis en het sparren over mijn Japanse ervaringen.

Deze studie werd mogelijk met steun van de Marina van Dammebeurs.

Meer lezen:

Matsumura, S. (2020). *Open architecture for the people. Housing development in post-war Japan*. Routledge.

Minami, K. (2022). Japan's act concerning the promotion of long-life quality housing. In S.H. Kendall (Red.), *Residential architecture as infrastructure. Open building in practice* (pp. 201-214). Routledge.

Morita, Y., Kim, Y. (2022). How housing renovation is meeting the challenge of oversupply of dwelling units in Japan. In S.H. Kendall (Red.), *Residential architecture as infrastructure. Open building in practice* (pp. 279-296). Routledge.

Sawada, S., Habraken, J.N. (1999). Experimental apartment building, Osaka, Japan. *Domus*, 819(10), 18-26.

